

Fanøs frihedsbrev 1741

Sønderhos og Nordbys beboere køb af Fanø af Christian VI i 1741

Fremlagt og belyst gennem samtidige originaldokumenter

Af bibliotekar Per Hofman Hansen

Fanøs såkaldte frihedsbrev fra 1741 hører til et af øens helt store klenodier. Måske ikke så meget som et fysisk dokument, men snarere som den fortælling og den historie, der ligger bag. Alle på Fanø har et forhold til historien, de kender den og mange kan også genfortælle en række af de anekdoter, der knytter sig til fanøboernes køb af deres egen ø på en auktion i Ribe den 10. juli 1741.

De faktiske hændelser er gennem tiden blevet krydret med adskillige anekdoter og røverhistorier, og de er sikkert ikke blevet mindre farverige gennem århundrederne. Med stolthed fortælles historierne fortsat og turismen bruger den forståeligt nok i sin markedsføring af Fanø og dens egenart, og næsten enhver publikation om Fanø eller Vadehavet refererer til den skelsættende begivenhed i Fanøs historie.

I nedenstående artikel er det gennem studier af samtidige dokumenter forsøgt at fremlægge de historiske kendsgerninger. Alle kan beroliges med, at de ikke "ødelægger" de gode historier, de underbygger dem omvendt heller ikke, men et par faktiske kendsgerninger, som har været gået i glemmebogen, kommer her igen for dagens lys.

Fanøs historiker N.M. Kromann

Fanøs historiker N.M. Kromann, der i 1931-1933 udgav det store trebindsværk Fanøs Historie, har været en grundig mand, og der er næsten ikke det, han ikke har svar på. Det åbenbarer sig meget hurtigt, når man giver sig i kast med at studere et delemne.

I forbindelse med arbejdet med udstillingen "Sønderho ved havet" har jeg sammen med min arkivkyndige kollega på Frederiksberg, bibliotekar Michael Bach, været på jagt efter mulige "nye" historiske kilder. Det blev til værdifulde fund i Rigsarkivet, Landsarkivet i Viborg og i Fanø Sparekasse.

Fanøs frihedsbrev

Et af emnerne var at forsøge at få belyst nogle af de spørgsmål, der rejser sig omkring Fanøs såkaldte "Frihedsbrev" fra 1741. Hvad var frihedsbrevet for en størrelse? Hvad stod der egentlig i det? Hvem og hvad omfattede det? Og hvor findes det i dag?

Det var naturligvis derfor oplagt at starte med at læse Kromanns beretning om "Fanøboernes køb af deres ø". Her oprulles hele forhistorien, her fremlægges afskrift af originale dokumenter, her fortælles anekdoter og her sættes historien i perspektiv.

De fleste af ovennævnte spørgsmål besvarer og belyser Kromann, men da det nu er 80 år siden, Kromann skrev sin beretning, kan det nok være på sin plads at genopfriske historien (med nye interessante elementer) for den nutidige læser.

I gamle dage var fanøboerne fæstebønder

Fanø havde helt tilbage fra middelalderen tilhørt kongen og hørt under Riberhus Ladegård. På papiret var beboerne derfor fæstebønder, men med ganske få undtagelser har de ikke udført hoveri eller andet lignende arbejde. Men selvom et fæstebrev gjaldt som en slags skøde, gav det ikke nødvendigvis ret til besiddelse af ejendom og jord.

Fanøboerne havde med rette følt sig snydt

Havde den manglende selveje været den eneste ulempe for beboerne, havde det måske været til at leve med. En meget større gene i deres frihed og dermed muligheder for at opnå bedre økonomiske vilkår var stærke begrænsninger i udøvelsen af handel, sejlads og søfart med egne skibe – en ret som beboerne i Ho, Oksby og Hjerting havde haft fra gammel tid. Begrænsningerne kom ikke fra kongen, men derimod fra ripenserne, der gjorde alt muligt for at forhindre fanøboerne i at opnå de samme rettigheder. Ribes købmænd og søfarende hævdede nemlig, at de fra Arilds tid havde haft ”eneret til sejlads på alle Ribe Bys strømme og farvande”.

Hjælpen kom fra en helt uventet side

Både kostbare krige mod svenskerne (Store Nordiske Krig) og et overdådigt byggeri af et nyt Hørsholm og Christiansborg Slot tvang Frederik IV og Christian VI til at skaffe frie midler. Det gjorde de bl.a. ved at sælge en del af deres krongodser og tilhørende jorder. Riberhus Ladegård var et af dem. Riberhus Slot havde ligget i ruiner siden svenskernes hærgen i 1658, hvorfor det var nærliggende at sælge gods, jord og bøndergods.

Den første auktion 1719

I foråret 1719 befalede Frederik IV derfor at lade sine krongodser i Ribe Amt sælge på auktion. Ved samme lejlighed skulle også de af kongen ejede øer Fanø og Mandø sættes på auktion i Ribe. Fanøboerne, som naturligvis gerne ville købe deres egen ø, allierede sig med en dreven handelsmand i Ribe, der skulle give bud på beboernes vegne. Men nogle købmænd i Ribe, som havde anseelige beløb til gode hos fanøboerne, var vel med god grund bekymret for udsigten til aldrig at se deres tilgodehavender. De klagede derfor til auktionskommissionen og fik indføjjet en række betingelser for auktionen, der skulle sikre deres udeståender.

Da auktionen fandt sted, lykkedes det faktisk for fanøboernes ”budbringer” at opnå hammerslag på 5.500 rigsdaler. Men kongen ville ikke godkende det opnåede bud, da han fandt beløbet for lille. Det var naturligvis et hårdt slag for de forventningsfulde fanøboere. De måtte vente endnu 22 år på en ny chance.

Til gengæld lovede de hinanden – fortæller anekdoten –, at skulle der blive en næste gang, ja så skulle det lykkes. Derfor gav de sig til at spare op, så de var rustet til kamp. Endnu flere unge sømænd drog udenlands for at få hyre, og når de efter et år eller to kom hjem, blev de opsparede beløb sat til side. Tilsvarende tog adskillige unge piger tjeneste hos bønder i høstens tid ovre på fastlandet fra Ribe i nord til langt ned i Slesvig. Også deres opsparede skillinger blev sat til side til køb af øen.

Auktionsplakat 10. maj 1741

Endelig den 10. maj 1741 lod Christian VI udsende en trykt plakat, der annoncerede auktionen, som skulle finde sted på Ribe Rådhus den 10. juli samme år. (Original i Rigsarkivet). Så vidt vi ved, blev plakaten slået op over alt i Ribe Amt, således også på Fanø, sikkert både på birkefogdens dør og på dørene til Fanø Kirke, der dengang lå i Rindby og Sønderho Kirke.

Skibsfarten var den eneste udvej for øget indtægt og velfærd for de efterhånden ganske mange beboere på Fanø. Kun ved at blive selvstændige, kunne de vriste de snærende bånd af sig, som ripenserne gennem århundreder havde lagt omkring dem.

Auktionskataloget og dets betingelser

Til auktionen blev der trykt et katalog med specifikationer over ladegården og det tilliggende bøndergods' fæstebønder, som blandt flere omfattede Mandø, Mandø Hølade og Nordby og Sønderho Sogn. Det officielle eksemplar af det trykte katalog, som blev brugt under auktionen, var desuden forsynet med indskudte hvide sider, hvorpå notater om de opnåede auktionspriser og de købende blev anført. (Det findes i dag i Rigsarkivet). I Matriklen af 1688 angives beboernes antal i Nordby, der var defineret som ildsteder eller antal huse og gårde, til at være var 210. Men heraf opregner auktionsbetingelserne kun 102, der betaler landgilde (skat). Tilsvarende var beboernes antal i Sønderho ifølge samme matrikel opgivet til 143, men kun 69 er opført i auktionsbetingelserne som betalende landgilde. Forskellen kan skyldes, at mange ulovligt havde slået sig ned på Fanø og dermed undladt at tage fæstebrev, at de siden holdt på at de var selvejere, og at de derfor ikke skulle betale skat! På mange måde generede det naturligvis de lovligt boende fæstebønder.

På trods af opsparet kapital frygtede fanøboerne alligevel for "utidig" konkurrence, hvorfor de kun to dage før auktionen skrev følgende til auktionskommissionen: "Det er samtlige indbygges bøn, at Fanø må forundes beboerne frem for andre, og at vi vil byde så højt det formår os at betale". Det lykkedes at få kongen til at bestemme (med en vis skjult hensigt), at auktionen skulle arrangeres af hensyn til øens indbyggere, "som kun har nogle sandbanker at bo på", og "kommer de under andet herskab, vil de unge, som sejler til Holland, efterhånden nedsætte sig der for at undgå trange kår, og herved mister flåden mulighed for at udskrive søfolk fra Fanø".

Nu skulle der handles

I Nordby var man blevet enige om, at Niels Sørensen på samtlige beboeres vegne skulle tage til auktionen i Ribe og i Sønderho udpegede man Sonnich Jensen Møller som fælles repræsentant. Med en delegation fra Nordby tager han til Sønderho og sammen med Sonnich Jensen og en tilsvarende delegation fra Sønderho sejler de med Sonnich Jensens everts "Karen" til Ribe.

Auktionsdagen den 10. juli 1721

Ifølge den mest sejlivede anekdote fik auktionarius sig på dagen for auktionen en lille middagslur. Han havde dog forinden givet rådhusbetjenten besked om at vække ham, når auktionen skulle finde sted. Men Sonnich Jensen bestak betjenten til at stille rådhusets ur en time frem, så auktionarius blev vækket og gik i gang en time før, at

auktionen egentlig skulle finde sted, og det lykkedes for fanøboerne at få hammerslag, og hele auktionen var overstået, da en af de værste konkurrenter, herremanden fra Trøjborg for sent dukkede op.

Nordby fik hammerslag på 6.523 rigsdaler - Sønderho på 1.698 rigsdaler

På auktionen blev selve Ribe Ladegårds købt for 8.428 rigsdaler, Mandø for 864 rdlr., Mandø Hølade for 300 rdlr., Nordby sogn ved Niels Sørensen på samtlige beboeres vegne for 6.523 rdlr. og Sønderho sogn ved Sonnich Jensen ligeledes på samtlige beboeres vegne for 1.698 rdlr. Med i købet fulgte både jagtrettigheden og den vigtige strandrettighed, som kunne betyde store indtægter i forbindelse med strandinger, og hvad der ellers måtte lande af værdifuldt gods på stranden. Derimod fik de ikke retten til østersfangst. Den beholdt kongen for sig selv! Gad vide om Dronningen Margrethe den dag i dag har eneretten til den populære østersfangst?

Kampen var vundet. Fanniker og sønderhøninger kunne nu med Sonnich Jensens evert sejle begejstret tilbage til Sønderho. I toppen af masten var hejst et flag som tegn på det heldige udfald, og i Sønderho blev de tilbagevendende modtaget med fest og glæde.

Var købet dyrt?

Tager vi udgangspunkt i auktionsbetingelser, hvori fæstebønderns antal var opgjort, har hver af de 102 i Nordby måttet erlægge 64 rigsdaler og hver af Sønderhos 69 fæstebønder 29 rigsdaler. Den store forskel skyldes jordernes hartkornværdi eller kvalitet. Sønderho havde i mange år været præget af voldsomme sandfygninger, så en stor del af jorderne var ubrugelige. Derfor var vurderingen sat betydeligt lavere her.

Skal vi sammenligne med, hvad andre ting kostede på denne tid, kan det f.eks. nævnes, at en okse kostede fra 13-14 rigsdaler op til 20 rigsdaler, og i Ribe kunne en arbejdsmand om sommeren tjene mellem 12 og 16 skilling om dagen eller omkring 1 rigsdaler i løbet af 8 arbejdsdage. Forestiller man sig, at fæstebonden kunne holde samme indtægt, ville han i Nordby være omkring 1½ år om at tjene til sin del, vel at mærke, hvis han tjente dem i klingende mønt, ikke skulle betale skat og ikke skulle bruge penge på mad og klæder. Men bondens indtægt var naturligvis langt fra baseret på lønindkomster; megen økonomi var dertil naturalieøkonomi, så det har bestemt ikke været nogen let sag at blive gældfri.

Rentekammerets indstilling

Auktionen var overstået og auktionarius i Ribe kunne meddele resultatet til Rentekammeret i København. Heldigvis indstillede Rentekammeret denne gang i en lang indviklet skrivelse dateret 24. juli, at kongen kunne godkende auktionen. (Original i Rigsarkivet).

Allernådigst resolution

Med Christian VI's egenhændige underskrift på Hørsholm Slot den 26. juli 1741 godkendes salget af Fanø. Fanøboerne havde fået deres frihed. (Det fremgår af rentekammerets resolutionsprotokol i Rigsarkivet).

Ikke ét skøde, men derimod to udfærdiges og underskrives af Christian VI

Med kongens underskrift kunne der nu udfærdiges et skøde, hvilket også fremgår af skøde- og panteprotokollen i Rigsarkivet. Giver man sig med en blanding af andagt og store forventninger i gang med at gennembladre det tykke pergamentindbundne bind, som rummer kongelige skøder for årene 1731-1743, støder man den 19. december 1741 side 587 på ”Skøde for Sonnicke Jensen og samtlige Indbyggere paa Sønderho Sogn paa Fanø”, men hvor er da Nordbys skøde? Bladrer man videre til side 610 dukker en lille måned senere den 16. januar 1742 ”Skøde for Niels Sørensen og samtlige Indbyggere paa Nordbye Sogn paa Fanø” op. Der er med andre ord ikke tale om ét samlet skøde til Fanø, altså ikke ét frihedsbrev, men derimod et for hvert af de to sogne.

For så vidt ikke så underligt, for som det fremgik af auktionsprotokollen blev Fanø udbudt i to omgange, ligesom også Mandø blev udbudt selvstændigt. Det er nok nyt for de fleste, også for undertegnede, men nærlæser man Kromanns beretning fra 1933, fremgår det tydeligt, at han er opmærksom herpå. Men det har vi vist alle glemt i dag!

Fulgte der betingelser med i købet?

Ja, det gjorde der. Beboerne skulle forpligte sig til at forsyne toldkontrolløren med de samme befordringsmuligheder, som han hidtil havde haft, de skulle betale birkefogeden det samme, som han hidtil havde fået i løn fra kongens kasse foruden fri gård som dommer og skriver og endelig som hidtil for egen regning at vedligeholde kirkerne.

Sønderho betaler kontant – Nordby må underskrive en panteobligation

Selvom fanøboerne havde sparet flittigt op i de foregående år, kneb det lidt med betalingen til kongen. Ikke for sønderhøninger, for de betalte kontant de knap 1.700 rigsdaler kurant. Men nordbyboerne var desværre kun i stand til at udbetale en tredjedel i kontanter, så 33 gode Nordby-mænd måtte i september 1741 lide den tort med ”egen hånd og signeter” at underskrive en panteobligation på knap 4.500 rigsdaler til 4% i rente. Og det endda til vitterlighed underskrevet af ”tvende ærlige og fornemme mænd af Strandbye i Jerne Sogn, Skads Herred”. Retfærdigvis skal det dog siges, at gælden blev indfriet allerede godt et år senere, den 8. januar 1743. (Original i Fanø Birkedommers skøde- og panteprotokol i Landsarkivet i Viborg).

Også denne forskel mellem økonomisk formåen de to sogne imellem omtaler Kromann i sin historie, men den har vi da vist også alle glemt i dag?

Hvor befinder de originale frihedsbreve sig?

Af ovenstående fremgår det, at originalmaterialet findes i enten Rigsarkivet eller i Landsarkivet i Viborg. Er der da ingen originaldokumenter på Fanø? Oplagt ville det have været, om Nordby eller Sønderho Sognearkiv lå inde med originaldokumenter, men det er desværre ikke tilfældet. I arkivet på rådhuset i Nordby ligger heller ikke dokumenter med den alder. Et enkelt sted i Sønderho og sikkert flere andre steder findes et moderne optryk af den oprindelige auktionsplakat. Er det nu alt? Nej, heldigvis ikke.

For en række år siden erhvervede Fanø Sparekasse et eksemplar af det originale frihedsbrev – mente man da! Det opbevares sikkert og godt i sparekassens boks, men

i ekspeditionslokalet kan man se en fotografisk gengivelse af de 6 sider, som dokumentet omfatter.

Dokumentet ligger omhyggeligt og arkivmæssigt fagligt korrekt indlagt i syrefrit silkepapir. Papiret er tyndt, brunligt, slidt og temmelig skørt. Men det ser helt "rigtigt" ud. Men er det nu det originale frihedsbrev eller skøde? Ved en nærmere undersøgelse viste sig hurtigt, at der er tale om Nordby-skødet, at det er dateret 16. januar 1742 og underskrevet af Christian R. Men hvor kongens røde laksegl skulle være, stod der med blæk blot L.S., som står for "Loco sigilli", det sted, hvor seglet sidder på det originale skøde. Endelig var skødet heller ikke på "stemplet papir", hvad det skal være, hvis det skal være retsgyldigt. Hvad kan der da være tale om?

Forelagt Michael Bach spørgsmålet udtaler han: "Der er helt tydeligt tale om en kopi - og desværre en kopi uden vedtegninger af nogen art, der kunne fortælle os blot en lille smule om, hvad kopien har været brugt til. Jeg tror vi står med en afskrift på "slet papir" (modsat det juridisk gyldige stemplede papir), der i sin kopiform ingen retsvirkning har haft, men dog har kunnet anvendes til at erindre sin ejer om de faktiske forhold, der blev aftalt i 1742. Om man har forfattet kopier til samtlige gårdejere i 1742 er ikke godt at vide, men jeg tvivler. Det ville have kostet beboerne mange penge i skrivnersalærer. Skriften er udpræget 1700-tals, så dokumentet kan sagtens være fra 1742 eller deromkring. Underskriften er ikke kongens. Var det hans, ville det store kongelige segl uden tvivl været anbragt derunder".

I Skast Herreds provstiarkiv i Landsarkivet i Viborg findes en kopi af Sønderho-skødet dateret 1768. Det minder i sin grafiske udformning rigtig meget om sparekassens dokument. Måske også Nordby-skødet gemmer sig i samme provstiarkiv? Og kan sparekassens dokument være en afskrift heraf? Det kunne være en undersøgelse værd.

Delingen af Fanø i to sogne

Fanøboerne havde nu fået egen jord under eget bord, men hvordan skulle øen deles? Den gamle anekdote om, hvordan sønderhoningerne forsøgte at snyde sig til mere jord end de rettelig kunne tilkomme ved at drikke nordbyboerne under bordet, kan man læse i Kromanns Fanøs historie eller i Hans Brinchs bog "Lille Jes og de ældste slægters historie" (1972).

Er de originale skøder gået tabt?

Vi ved med andre ord i dag ikke om de to originale skøder for Sønderho og Nordby forsynet med Christian VI's egenhændige underskrift og store smukke røde laksegl er bevaret. Chancerne for at finde dem bevaret er nok små, men skulle de en dag dukke op, vil drømmen naturligvis være, at de fik en permanent udstilling på Fanø Rådhus.

Web-adresse:

<http://aldus.dk/fanoe/frihedsbrevet/>

<http://aldus.dk/fanoe/frihedsbrevet/docs/frihedsbrevet-printervenlig.pdf>